

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Турдиалиев Ж. Р.

Самарқанд давлат университети тадқиқотчиси

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА СУҒДА ТЕРИ ОШЛАШ МАСАЛАСИГА ДОИР ЭМПЕРИК БИЛИМЛАР

Аннотация

Мақолада илк ўрта аср суғд жамиятида юқори даражада ривожланган хунармандчилик соҳаларидан бири бўлган тери ошлаш соҳасига оид фикрлар берилган. Илк ўрта аср суғди хунармандларнинг тери ошлаш техникаси ёзма манбаларга асосланиб кўрсатилган. Шунингдек, тери ошлаш соҳасининг суғдийлар ҳаётидаги тутган ўрни Муғ тоғи архив ҳужжатлари асосида очиб берилган.

Калит сўзлар: тери ошлаш, муғ тоғи архив ҳужжатлари, Мартушкат қишлоғи, фармандар, аавазипат.

Тарихда мавжуд кўплаб хунармандчилик турлари қатори тери ошлаш хунармандчилиги ҳам инсоният учун муҳим ҳисобланган. Тери ошлаш деганда тери ва мўйнани ишлаш, терининг жунини тўкиш (яланғочлаш) тушунилади. Терини ошлаш билан одамлар қадимдан шуғулланиб келишган. Ибтидоий одамлар кийим ўрнида ҳайвон терисини ёпиниб юришган. Улар аста-секин тери ошлашни, унга кимёвий ва механик ишлов бериб, ундан чарм тайёрлашни, чармдан пойабзал ва кийим-бош тикишни ўрганиб олишган. Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларида ҳам тери ошлаш хунари машҳур бўлган.

Қадимда одамлар ўзи билмаган ҳолда ошланган чарм олишган. Ибтидоий жамоа тузумида одамлар ғорларда яшашган ва улар совуқдан сақланиш мақсадида, ғор оғизларини ҳайвон териси билан ёпган. Ғорда исиниш учун олов ёқишган. Оловдан чиққан тутун тери ошлаган ва натижада тери чармга айланган. Ёки кишилар чуқурлар

қазиб ҳайвон овлашган ва тугилган ҳайвон териси ўша ўраларга қолиб кетган қиш ва ёмғирда кўлмак ҳосил бўлиб, шох-шаббадан чиққан ошловчи моддалар терини ошлаган. Бундай ҳодисаларни кўрган кишилар бунга бепарқ қарай олмаган албатта.

Дастлаб тери табиий равишда ошланган бўлса, илк ўрта асрлар даврига келиб жамият ва ижтимоий ҳаёт учун керак бўлган муҳим ҳунармандчилик соҳасига айланди. Айниқса Суғда бу ҳунармандчилик соҳаси анчайин ривожланганлиги маълум. Бу масалага доир дастлабки ёзма манбалар Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари ҳисобланиб, улранинг бир нечтасида бевосита тери ошлаш жараёни, тери олди-сотдиси, бу соҳага масъул шахслар фаолияти каби масалалар келтириб ўтилган.

Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари орасида бир нечта терига ёзилган ҳужжатлар бўлганлиги маълум. Терига ёзилганлигининг сабаби қоғоз илк ўрта асрларда қиммат ва камёб маҳсулот ҳисобланган. Муғ тоғидан кўплаб тери маҳсулотларининг топилиши, ишлов берилган терининг ҳукмдор саройида кўплаб сақланганидан далолат беради. Сарой эҳтиёжлари учун Панжикент шаҳрининг ўзида эмас, балки Мадрушкат қишлоғида ҳовузлар қурилиб, тери ошланган [2.42-45].

Тери ошлашда анчайин кўпроқ меҳнат талаб қилинганлиги ва бу жараён кўп жойни ифлослашини инобатга олган ҳолда шаҳарда махсус устахона қуришга маъмурият рухсат бермаган бўлиши табиий. Шу ўринда таъкидлаш жоиз, шаҳарнинг тозалигига алоҳида эътибор берилган бўлиб, ҳатто кўчалар бўйлаб ерости қувурлари ўтказилган [3.86.]. Ерости қувурлари ҳам махсус кулол усталар томонидан ясалган. Айниқса, шаҳристон кўчаларининг ободончилиги ва тозалигига жиддий эътибор қаратилган. Шунинг учун ҳам савдо масканлари, ҳунармандлар устахоналари, бозорлар алоҳида кўчаларда жойлаштирилган [1.5.].

Лекин шаҳар аҳолисининг асосий қисми теридан ясалган оёқ кийим кийишини инобатга оладиган бўлсак, тери ошлаш билан ҳар бир кишининг ўзи шуғулланган. Агарда терининг дастлабки ва ошлашнинг қийин босқичи Мадрушкатда бўлган бўлса, унинг тайёрланишидаги қолган босқичлари шаҳарда амалга оширилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Тери ошлаш жараёни давлат томонидан назорат қилинганлиги унга масъул шахслар тайинланганлигидан ҳам далолат беради. Масалан, *'w'zypt* – аавазипат, суғориш билан боғлиқ барча ишларнинг (арик тозалаш, хашар...) бошқарувчиси бўлган. Унинг вазифаси кейинги даврдаги «мироб» вазифасига тўғри келади. А.А.Фрейман *wzypt* сўзини “токи, ҳалигача” деб нотўғри таржима қилган. Бу ҳақда Nov. 6. ҳужжатида сўз боради. Аавазипат – сўзидаги ўзакни ташкил этган «авиз» – ўзбек тилидаги «ҳовуз» сўзига тўғри келади. Аавазипат – тери ошлаш жараёнидаги ҳовузлар бошқарувчисининг унвони ва суғориш ишлари мутасаддиси бўлган [5.72].

Тери ошлашда ҳарбий мақсадда ҳам фойдаланилган. Айтиш мумкинки, қилич Суғд жангчисининг доимий ҳамроҳи бўлиб, ҳатто зиёфатда ҳам ушбу қуролнинг тақилганлиги деворий суратлардаги лавҳалардан маълум бўлади. Деворий суратларга кўра қиличдан калтароқ ханжарларни нафақат жангчилар балки аслзодалар ва савдогарлар ҳам тақишган. Ушбу турдаги қиличлар ҳам кўп ясалган. Ханжарлар ва қиличларнинг сопи бир хил бўлган. Ханжар ва қилич дастасини ясашдаги ўзига хос хусусият унинг дастасини безашда бўлиб, суратларда уларга тери билан ишлов берилганлиги тасвирланган. Тери дастани ушлашда қулай бўлган.

Бир сўз билан айтганда тери ошлаш ва унга ишлов бериш илк ўрта асрлар Суғд жамияти учун муҳим ҳунармандчилик тармоғи бўлиб, юқорида таъкидланганидек, бу масалада асосий манбалар Муғ тоғи суғдий ҳужжатларилда келтирилган маълумотлар ва ушбу ҳужжатлар ҳисобланади.

Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари орасида ўнлаб (А-10, А-8, В-3, А-7, А-5, Б-1, В-19, В-5) ҳужжатларда тери ошлаш ва бу билан боғлиқ жараёнлар, ошланган териларнинг олди-сотдиси, тери ошлаш жараёнига масъуллар ва унвонлар келтирилганки, ушбу маълумотларни таҳлил қилиш мазкур ҳунармандчилик соҳасининг Суғддаги ҳолатини очиб беришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади [4.72-73].

Ушбу ҳужжатларда келтирилган ошланган ва ярим ошланган тери маҳсулотларини халқдан олган (ҳужжатда 280 дона тери олганлик ҳақида гап боради) Вгашмарик исмлик шахс ҳақида маълумот келтирилади. Ҳужжатни таҳлил қилган Ю.Ёқубовнинг фикрларига кўра, Вгашмарик унвонсиз келтирилган ва у тери сотиб олувчи холос дея хулоса қилган. Бу фикрни рад этган ҳолда Б.Бобоқулова (Мамарахимова), Вгашмарик Панч ҳукмдори Деваштичнинг Мартушкат қишлоғида тери ошлаш жараёнига масъул бўлган шахси эканлиги ва ҳунармандчилик соҳасининг назоратчиси бўлганлиги тўғрисида фикрни илгаи суради. Бизнингча ҳам иккинчи фикр асосли ҳисобланади. Чунки, Муғ архивида мавжуд тери ошлаш билан боғлиқ маълумотлар акс этган барча ҳужжатлар Вгашмарикнинг ушбу соҳага масъуллигига доир ишоралар беради.

Nov.6 ҳужжатида авазипат унвони эгаси Вгашмарикдан 8 драхм олганлиги келтирилади. *'w'zypt* – аавазипат, Панжикент қасридаги барча сув ҳавзалари устидан назорат ўрнатувчи шахс ҳам бўлган. Суғдий-будда матнларидаги *'w'z'p* – “сув, сув ҳавзаси” ва моний матнларидаги *'w'zyu* – “сув ҳавзаси, кўл” маъноларини англатувчи сўзларга ўхшаш. Ушбу маълумот тери ошлаш ҳунармандчилигининг алоҳида соҳа сифатида яхши ташкиллаштирилганлиги, соҳа доир ҳужжатларнинг яхши сақланганлиги ва ҳисобли эканлигини тасдиқлайди.

Б.Бобоқулова (Мамарахимова)нинг этнографик маълумотларга суяниб келтиришича, эчки ва қўйнинг терисини ошлаш учун 13-14 вақт кетган. Тери 10 кун давомида махсус ишқорлар солинган сув тўла ҳовузларда ивителинган ва бир кун қуритилган. Қуритилгач, жун теридан ажратилган. Қолган 3-4 кун давомида теридаги кўш ва ёғ қолдиқлари тозаланган ва тери тайёр ҳолатга келтирилган. От, эшак ва сигир терисини ошлаш учун эса 20-25 кун вақт кетган. Тери ошлаш устахоналарида 10-15 кишигача усталар банд бўлган. Мавжуд манбалар бу соҳа бўйича фақатгина Панчнинг Мартушкат қишлоғидаги тери ошлаш жараёни билан боғлиқ жараёнлар тўғрисида хулосалар чиқариш имконини беради [2.43.].

Ўрта Осиё аҳолисининг катта қисми илк ўрта асрларда асосан туркий ва суғдий этнос вакилларида иборат бўлиб, туркийлар кўчманчи ва суғдийлар эса ўтроқ турмуш тарзини олиб боришган. Шундай экан бутун жамиятда ошланган терига нисбатан эҳтиёжнинг юқори эканлигини ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, кўчманчи аҳоли ўтроқ аҳолига тери етказиб берган. Баъзи минтақалар марказга ошланган терида солиқ тўлаган бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмас.

Таъкидлаш лозимки, ошланган тери Вгашмарик томонидан тўплангач, давлат ғазнасига топширилган. Бу ҳақда тузилган далолатномалар Веваштич ва Фармондор Ўтга икки нусхада тузилган. Жойларда тўпланган ошланган терилар Вгашмарик

томонидан Фармондорга жўнатилган ҳамда ошланган терилар сарой орқали тақсимланган [4.73.].

Хужжатлардан маълум бўладики, ёзув материали ва оёқ кийимидан ташқари ошланган теридан (асосан кийик териси) кийим-кечак, баланд пошналар этиклар, ун, буғдой ва мевалар сақлаш учун турли ҳажмдаги қоплар, хумларнинг қопқоғи, қиличларнинг қинига безак каби маҳсулотлар тайёрланган.

Суғдда рангли ошланган тери тайёрланганлиги тўғрисида маълумотлар сақланиб қолмаган. Лекин бу борада баъзи мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, тадқиқотчи Б.Бобокуловнинг Ю.Ёкубовга суяниб келтиришича, тери табиий ўсимлик маҳсулотлар билан рангланган. Терини қизил ва қора рангда бўяш учун ўрик ва ёнғок пўсти қайнатилиб, тери ивигилган ва шу асосда рангланган. Бу жараён 5 кундан 10 кунгача вақт талаб қилган [6.45.].

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида айтиш мумкинки, қўлимизда мавжуд ҳужжатлар фақат Муғ тоғи архиви ҳужжатлари ҳисобланиб, ушбу ҳужжатлар илк ўрта асрларда Суғддаги тери ошлаш хунармандчилигининг барча қирраларини очиб бериши анчайин мушкул. Ҳужжатларда келтирилган кўпроқ тери ошлашнинг назорати, бу соҳага масъул бўлган амалдорлар боғлиқ маълумотлар келтирилади.

Суғднинг шарқий қисмида жойлашган Мартушкат кишлоғида тери ошлаш учун қурилган махсус ҳовузларда дастлабки жараён амалга оширилган ва тайёр бўлган маҳсулот шаҳар устахоналарида қайта ишланган. Ошланган теридан жамият эҳтиёжи учун керак бўлган турли маҳсулотлар тайёрланган бўлиб, Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидаги маълумотлар, деворий суратларнинг сақланиб қолган намуналари ва Панч ҳукмдори Деваштич саройида тузилган ҳужжатлар бунга асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города (V-начало XIII вв.). – Ташкент: Фан, 1981. – С. 5.
2. Бобокулова Б.И. Документы связанное с кожевенном делом в Согде / Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 1999. – №2. – Б. 42-45.
3. Ставиский Б.В. В стране Роксаны и Тимура. – Москва: Изобразительное искусство, 1970. – С.86.
4. Согдийские документы с горы Муг. Выпуск II / Юридические документы и письма // чтение, преревод и комментарии В.А.Лившица. – Москва: ИВЛ, 1962. – С. 72.
5. Согдийские документы с горы Муг. Выпуск III / Хозяйственные документы с горы Муг // Чтение, перевод и комментарии М.Н.Боголюбова и О.И.Смирновой. – Москва: ИВЛ, 1963. – С. 12-18.
6. Якубов Ю. Паргар в VII – VIII вв. н.э. – Душанбе: 1979. – С. 45.